

BELO LETZ AKO DERIVATOLÓG (PRI PRÍLEŽITOSTI 120. VÝROČIA NARODENIA)¹

Martin Ološtiak

*Prešovská univerzita v Prešove, Filozofická fakulta –
Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, v. v. i.
Ul. 17. novembra 1, Prešov – Panská 26, Bratislava
E-mail: martin.olostiak@unipo.sk*

Belovi Letzovi (5. 11. 1902 – 28. 11. 1971) patrí dôležité miesto na stránkach časopisu Slovenská reč v jeho počiatkoch (30. roky 20. stor.), no platí to aj opačne. Pre Letza sa tento časopis stal dominantnou publikačnou platformou (uverejnil tu 80 % všetkých svojich textov). S. Ondrejovič (2003, s. 13) ho hodnotí ako najvšestrannejšieho slovenskorečového autora v tomto období a jeho zástoj v kontexte slovistiky komplexne reflektuje aj J. Mlacek v nekrológu z roku 1972. Okrem všestrannosti sa Letzove texty vyznačujú aj odbornou kvalitou, ktorú, prirodzene, treba vnímať v kontexte vtedajšieho stavu poznania. Podľa záznamov L. Dvonča (1972) B. Letz bol publikačne aktívny 27 rokov a v období 1932 – 1958 zverejnil 59 prác rôznych žánrov, od

¹ Text je súčasťou riešenia projektu VEGA č. 1/0025/22.

krátkych článkov po knižné syntézy.² Venoval sa morfológii, lexikológii, no najmä tvoreníu slov a syntaxi. V článku si tohto slovenského jazykovedca pripomínáme prostredníctvom slovotvorných prác, a to pri príležitosti 120. výročia jeho narodenia.

Derivatologické texty, ako bolo spomenuté, publikoval najmä na stránkach Slovenskej reči (od 2. ročníka 1933/1934), okrem toho tri štúdie mu vyšli v časopise Slovenský jazyk, ktorý redigoval H. Bartek, a tri texty možno nájsť v zborníkoch. V nich venoval pozornosť deminutívam (1933, 1933/1934a, 1937/1938c), hypokoristikám (1934/1935b), pejoratívam (1934/1935c), kolektívam (1938/1939a), deadjektívam (1936/1937a), privlastňovacím adjektívam (1938/1939b), ale aj skupinám pomenovaní, ktoré zo súčasného pohľadu možno hodnotiť ako onomaziologické (resp. slovotvorné) kategórie: nomina agentis (1936), nomina loci (1935/1936), nomina actionis (1936/1937b), nomina instrumenti (1936/1937c), názvy osôb podľa zamestnania (1937/1938b), adjektíva s významom pôvodu a látky (1940a). Okrem toho sa zaoberal vlastnosťami odvodzovacieho základu (1940c) a ponúkol prehľad sufixov pomenovaní (1940b).

Spomínané slovotvorné texty vyšli súborne v monografii *Kmeňoslovné úvahy* v roku 1943. Autor do tejto publikácie doplnil predhovor (úvod), úvodnú pasáž s názvom *Základné poznatky kmeňoslovné* (s. 9 – 13) a jednu kapitolu s názvom *Pridavné mená hojnosti* (s. 150 – 155). Avšak najsystematickejšie a svojim spôsobom najkonzistentnejšie slovotvornú problematiku Letz predstavil v učebnici *Gramatika slovenského jazyka* (1950, kap. *Kmeňoslovie*, s. 103 – 230). Po úvode do problematiky, kde sa zaoberá tvarom a významom slova, ponúka prehľad prípon a ďalej systematický opis významových skupín troch slovotvorne najaktívnejších slovných druhov – substantív (názvy profesií, kolektíva, deminutíva, hypokoristika, augmentatíva, pejoratíva, prechýlené názvy, deadjektívne názvy vlastností a abstraktá, deverbatívne činiteľské mená, dejové mená, mená nástrojov), adjektív (privlastňovacie adjektíva, adjektíva s významom pôvodu a látky, adjektíva s významom hojnosti, deminutíva, augmentatíva, adjektíva s významom náchylnosti alebo schopnosti), slovesá. Zvlášť sa analyzujú kompozitá.

Aj keď derivatológia v tom období bola dominantne postavená na formálnych kritériách, v prácach B. Letza sa dajú vystopovať pomerne výrazné črty, ktoré tento formalizmus prekračujú. Prirodzene, nejde o sústavnú aplikáciu sémantických poznatkov, ako sa uplatňuje v súčasnosti (slovotvorný význam, motivačný význam, slovotvorný typ, demotivácia, slovotvorný a lexikálny význam a i.). Progresívne prvky vidíme v týchto javoch:

a) Skupiny odvodených slov pomenúva na základe ich všeobecného významu (ten sa neskôr využil aj v onomaziologicky orientovaných teóriách slovotvorby),

² V súhrnnej personálnej bibliografii (Dvonč 1987, s. 540 – 544) sa omylom nenachádzajú tri bibliografické položky z roku 1940 a posledná položka je datovaná do roku 1959 (správne má byť 1958).

napr. mená nositeľ a vlastnosti, mená vlastnosti, nomina actionis, nomina instrumenti, nomina loci. Na tejto báze vytvoril systematický opis skupín pomenovaní zo slovotvorne dominantných slovných druhov (substantíva, adjektíva, verbá), pri ktorom poukazuje aj na produktivitu jednotlivých slovotvorných spôsobov a postupov. Pravda, u Letza sa produktivita neviaže komplexne na slovotvorný typ, ale aj na tento jav sa hľadí cez prizmu slovotvornej prípony.

b) Poukazuje na dôležitosť významu aj pri charakteristike slovotvorných vzťahov. Napríklad pri analýze substantív typu *lesník*, *obchodník*, ktoré síce spomína v štúdiu o deadjektívach (1936/1937a), konštatuje, že v konečnom dôsledku ide o desubstantíva, pretože lexémy „majú za základné slovo vlastne substantívum (*les-*, *robot-*, *obchod-*), čo v konečnej derivácii lepšie si uchováva svoju významovú silu ako adjektívum (*lesný*, *robotný*, *obchodný*), ktoré by sme mohli nazvať deriváciou sprostredkujúcou, tak sa vidí, ako by tieto slová vznikali priamo od základného substantíva (*les*, *robot*, *obchod*), a nie od prídavného mena (*lesný*), a preto sa hovorí o prípone *-ník*, hoci jej pôvodne nebolo.“ (s. 13).

c) V štúdiu o Prechyl'ovaní v Bernolákovej Etymológii (1937/1938a) naznačuje podstatu javu, ktorý neskôr M. Dokulil (1962) vymedzil ako typ onomaziologickej kategórie – modifikáciu. O prechyl'ovaní a deminutivizácii píše, že „pretriasajú kmeňoslovné procesy, čo nemenia ozajstné značenie slova, ale ho iba modifikujú, a tak prechyl'ovaním so stránky rodovej a zdrobňovaním so stránky zmenšenej miery vonkajšku.“ (s. 19).

B. Letz sa dotkol aj slovotvorno-morfonologickej problematiky prípon *-ár/-iar*, ktorá s rôznou intenzitou rezonuje dodnes. Konštatuje, že táto prípona je ustálená dlhá, „a to i cez rozličné fonetické a pravopisné ťažkosti, ktoré *-ár* svojou nekompromisnou ustálenosťou spôsobuje. Pravda, niekedy narušuje sa aj zákon slovenčiny o striedaní dĺžok. No táto okolnosť hovorí iba za fakt, že dĺžka niektorých našich prípon vynucuje si ústupky i na škodu zákona o rytmickom krátení. Pravda, ide tu len o zjavy výnimočné, pravdepodobne novšieho pôvodu.“ (1933/1934b, s. 76).

Najrozsiahlejšou je štúdia o zložených slovách,³ ktorú možno pokladať za prvý sústavný opis kompozície v slovenčine. Pri členení autor aplikuje morfematické, morfológické a etymologické kritériá. Kompozitá rozdeľuje na dve skupiny – vlastné zložené slová (napr. *blahozvuk*, *ľudomil*, *vodovod*, *ľudojed*, *ľudožrúctvo*) a „složky“ (napr. *strážmajster*, *Verímboha*). Obe skupiny ďalej člení podľa morfológických kritérií – rodu a slovnodruhovej príslušnosti základov.⁴

³ V Slovenskej reči vyšla na pokračovanie v dvoch častiach (1934/1935a, s. 33 – 41, 86 – 93), neskôr bola uverejnená aj ako kapitola v *Kmeňoslovných úvahách* (1973, s. 156 – 173) a v učebnici *Gramatika slovenského jazyka* (1950, s. 210 – 221).

⁴ Používa sa termín kmeň, ktorý má morfematicko-morfológický charakter, teda za kompozitá sa považujú aj jednotky typu *blahoslomnosť*, ktoré síce majú dva radixy, ale v súčasnosti ich považujeme za deriváty: *blahoslomný* → *blahoslomn-osť*. Tento prístup sa odráža aj v tom, že sa nerobí rozdiel

Vyzdvihnúť treba Letzov realistický prístup ku komunikačnému statusu kompozít. Konštatuje, že zložených slov pribúda, majú pevné miesto v umeleckej literatúre a odbornej sfére (v bežnej reči sú zriedkavejšie). Upozorňuje, že niektoré typy kompozít sa v gramatikách považujú za nenáležité, pretože sú utvorené podľa iných jazykov, no v komunikácii (najmä umeleckej a odbornej) sú potrebné. Tým sa dostáva do priamej diskusie s vtedajšími puristickými náhľadmi. Považujeme za hodné odcitovať dve pasáže, ktoré tento fakt dokumentujú: „Ešte nedávno prevládala mienka, že složené slová nie sú v shode s duchom slovanských rečí. Puristi boli príkro proti nim a nahradzovali ich simplexami, lebo v složených slovách videli rastúci vplyv germánsky, alebo u nás aj maďarský. Ale terajší stav jazykový ukazuje, že v tomto boji nezvíťazili brusičia, lež kompozitá. Je ich veľa, pribúda ich neustále, a nie sú už takou úzkou gramatickou kategóriou v našej reči, aby bolo možné zaznávať ich počet a oprávnenosť v reči.“ (s. 92). „Hoci by sa teda tvrdilo, že bude osožné počítat' s kompozitami len mierne, jednako treba sa vysloviť v ich prospech. Náš spisovný jazyk nevystačí so slovníkovým fondom ľudovej reči, lebo je príužky. Rozličné vedné odbory a krásna spisba tvoria neprestajne kompozitá. I zdá sa, že složené slová, o ktorých bola reč v tejto úvahe, sú len základňa a jej rámec naši spisovatelia budú nabadúce rozširovať.“ (s. 93).

V neposlednom rade je potrebné zdôrazniť, že Letz vybadal niektoré tendencie vo vývoji slovotvorby vo vzťahu k lexikálnej zásobe. Napríklad naznačuje tendenciu, ktorý by sme dnes pomenovali tendenciou k intelektualizácii: „Ináč najmä abstraktné názvy so značením vlastnosti a vzťahov chytro pribúdajú v poprevratovej slovenčine, keďže ich vývin úzko súvisí s terajším rozmachom našej kultúry, a najmä odbornej učenosti.“ (1936/1937a, s. 95).

Ak J. Furdík celkom oprávnene konštatuje, že „čo o slovenskej slovotvorbe bolo napísané pred Horeckým, to možno nazvať predvedeckým“, (2000, s. 331), tak tento výrok možno doplniť v zmysle, že práce B. Letza predstavujú medzistupeň medzi predvedeckým a vedeckým vo vývine slovenskej derivatológie. Nedokázal prelomovým spôsobom posunúť hranice derivatologického myslenia a uprednostňoval formalistický prístup pri klasifikácii slovtvorných javov (miešaním slovtvorného a morfe-matickeho, ako aj etymologického hľadiska a nedostatočným odčlenením derivatoló-gie od morfológie). Prínosy B. Letza pre rozvoj slovenskej náuky o tvorení slov sú však napriek týmto znakom viditeľné.

Aj na základe uvedených poznámok možno smelo konštatovať, že bez Bela Letza by dejiny slovenskej derivatológie boli ochudobnené o dôležitý vývinový stupeň.

medzi jednotkami, ktoré dnes považujeme za čisté kompozitá (*zdravoveda, vzducholod'*), a tými, ktoré sú utvorené derivačnou kompozíciou (*románopisec, stromoradie*). Mechanické binárne členenie potom rezultuje do toho, že napríklad derivačno-kompozičné adjektíva typu *vierolomný, smerodajný* sa zaraďujú do podskupiny podstatné meno + prídavné meno (s. 39).

Literatúra

- DOKULIL, M. (1962): *Tvoření slov v češtině. 1. Teorie odvozování slov*. Praha: Nakladatelství ČSAV.
- DVONČ, L. (1972): Súpis prác Bela Letza za roky 1932 – 1958. In: *Slovenská reč*, 37/5, 318 – 321.
- DVONČ, L. (1987): Letz, Belo. In: Dvonč, L.: *Slovenskí jazykovedci. Súborná personálna bibliografia slovenských slovakistov a slavistov (1925-1975)*. Martin: Matica slovenská, 540 – 544. [Súpis prác B. Letza za roky 1932 – 1959.]
- FURDÍK, J. (2000): O vývine názorov Jána Horeckého na slovotvorbu. In: Buzássyová, K. (ed.): *Človek a jeho jazyk. 1. Jazyk ako fenomén kultúry. Na počesť profesora Jána Horeckého*. Bratislava: Veda, 331 – 338.
- LETZ, B. (1933): Príspevky k deminutívnym podstatným menám v slovenčine. In: Bartek, H. (red.): *Sborník na počesť Jozefa Škultétyho*. Turčiansky Svätý Martin: Matica slovenská, 627 – 642.
- LETZ, B. (1933/1934a): Pleonazmus u našich deminutív. In: *Slovenská reč*, 2/1, 17 – 19.
- LETZ, B. (1933/1934b): Ťažkosti s príponou -ár (-iar). In: *Slovenská reč*, 2/2 – 3, 73 – 76.
- LETZ, B. (1934/1935a): Složené slová v slovenčine. In: *Slovenská reč*, 3/2 – 3, 33 – 41, 3/4, 86 – 93.
- LETZ, B. (1934/1935b): Hypokoristiká. In: *Slovenská reč*, 3/6, 163 – 168.
- LETZ, B. (1934/1935c): Naše pejoratíva. In: *Slovenská reč*, 3/9 – 10, 268 – 273.
- LETZ, B. (1935/1936): Nomina loci. In: *Slovenská reč*, 4/9 – 10, 254 – 259.
- LETZ, B. (1936): Nomina agentis v spisovnej slovenčine. In: *Sborník Matice slovenskej*, 14, 164 – 171.
- LETZ, B. (1936/1937a): Hlavné deadjektíva. In: *Slovenská reč*, 5/1, 13 – 18; 5/2 – 3, 98 – 95.
- LETZ, B. (1936/1937b): Nomina actionis. In: *Slovenská reč*, 5/2 – 3, 37 – 50.
- LETZ, B. (1936/1937c): Nomina instrumenti. In: *Slovenská reč*, 5/9 – 10, 261 – 267.
- LETZ, B. (1937/1938a): Prechýľovanie v Bernolákovej Etymológii. In: *Slovenská reč*, 6/1 – 2, 19 – 25.
- LETZ, B. (1937/1938b): Mená zamestnania. In: *Slovenská reč*, 6/4 – 5, 125 – 132.
- LETZ, B. (1937/1938c): Deminutíva v poézii Janka Kráľa. In: *Slovenská reč*, 6/9, 273 – 280.
- LETZ, B. (1938/1939a): Kolektíva. In: *Slovenská reč*, 7/1, 5 – 11.
- LETZ, B. (1938/1939b): Prídavné mená prisvojovacie. In: *Slovenská reč*, 7/2, 51 – 60.
- LETZ, B. (1940a): Prídavné mená pôvodu a látky. In: *Slovenský jazyk*, 1/1, 1940, 16 – 19.
- LETZ, B. (1940b): Synchronický prehľad hlavných prípon menných kmeňov. In: *Slovenský jazyk*, 1/2, 60 – 66; 1/3, 101 – 105; 1/4, 137 – 140.
- LETZ, B. (1940c): Vlastnosti derivačného základu. In: *Slovenský jazyk*, 1/7 – 8, 275 – 278.
- LETZ, B. (1943): *Kmeňoslovné úvahy*. Turčiansky Svätý Martin: Matica slovenská.
- LETZ, B. (1950): *Gramatika slovenského jazyka*. Bratislava: Štátne nakladateľstvo.
- MLACEK, J. (1972): Belo Letz a jeho dielo. In: *Slovenská reč*, 37/5, 314 – 318.
- ONDREJOVIČ, S. (2003): Sedem decénii časopisu Slovenská reč. In: Ondrejovič, S. (ed.): *Slovenská reč 1932 – 2002. Vedecká konferencia. Bibliografia*. Bratislava: Veda, 9 – 34.